

ЖЕНАТА-РАБОТНИЧКА ОТ МАЛКИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД

В ПЕРИОДА ОТ СРЕДАТА НА ХХ В. ДО 1989 Г.,

ПО ПРИМЕРА НА ГРАД ПАНАГЮРИЩЕ

Кристиана Бояджиева

докторант в катедра „Етнология“

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. С поемането на властта на 9 септември 1944 г. „Българската работническа партия-комунисти“ реализира редица законодателни, икономически, обществени и социални промени. Една от първите стъпки е въвеждането на законови текстове за изравняване правата на мъжете и жените. Активната индустриализация към която властимащите водят страната налага включване на голям процент от населението в производството като работници и намалява броя на заетите в земеделието хора. По този начин партията си осигурява работническата класа, в името на която са насочени икономическите и политически действия на властта. Добили статута на равноправни граждани, жените са задължени да се включат в пазара на труда, което не отменя техните отговорности в дома и семейството. Въпреки достъпното образование и възможността за професионално развитие в предпочитана сфера, най-голям процент на трудово ангажираните жени е този на работничките. Разказите на хора (жени и мъже), чийто пълноценен съзнателен живот е преминал в периода от средата на ХХ в. до 1989 г. от град Панагюрище, ни дават информация за задълженията, отговорностите и механизмите за справяне с двойната ангажираност – “втората смяна“ на жените-работнички. Друг източник на информация за тяхното място в обществената сфера е панагюрският вестник „Оборище“, който проследява всички събития и активности, касаещи най-вече работническата класа, като отражение на наложения от държавата култ към работника.

Summary: With the assumption of rule on September 9, 1944, the "Bulgarian Workers' Party - Communists" implemented many legislative, economic, public, and social changes. One of their first steps was the introduction of legal texts to equalize the rights of men and women. The active industrialization to which those in power were leading the country required the inclusion of a large percentage of the population in production as workers and reduced the number of people employed in agriculture. In this way, the party secured the working class, on behalf of which the economic and political actions of the government were directed. Obtaining the status of equal citizens, women were obliged to join the labor market, which did not cancel their home and family responsibilities. Despite the accessible education and professional development in a preferred field, the largest percentage of working women was that of workers. The stories of people (women and

men) whose full conscious life passed in the period from the middle of the 20th century to 1989 from the city of Panagyurishte, give us information about the duties, responsibilities, and mechanisms for dealing with the double commitment - the "second shift" of women workers. Another source of information about the place occupied by women workers in the public area is the local newspaper "Oborishte", which tracks all events and activities, mostly concerning the working class, as a reflection of the cult of the worker imposed by the state.

С идването си на власт на 9 септември 1944 г. „Българска работническа партия-комунисти“ налага редица законодателни, икономически, социални и културни промени, обвързани с целите и задачите, заложи в комунистическата идеология, които водят до промяна не само в *общественото*, но и в *частното* пространство. Още от първите дни на новото управление се въвеждат редица нормативни актове, които задават посоката за развитие на България, утвърдени по-късно с новата Конституция от 1947 г. Целта на управляващите е чрез наложените преустройства „да се изгради една нова култура, с хора, които да се отличават със своето социалистическо мислене и социалистически форми на поведение“ (Брунбауер 2010: 20). Една от съществените промени е регламентирането на правата и задълженията на жените – правото (и задължението) им на глас, образование и труд, идентично с това на мъжете (Конституция на НРБ 1947 г.), като в същото време ангажиментите им в дома и семейството се запазват. Това налага трансформиране на познатите до сега роли и преразпределяне на времето на жените между дома и работата.

Още в края на XIX в. в България, както и в цяла Европа „в унисон с модернизационните процеси се повишава ролята на женския пол в икономическото развитие и специално в текстилните индустрии и в селските икономики“ (Даскалова 2012: 346). Работническата класа като най-голяма по обхват, обикновено включва хора с ниска степен на образование или без такова, които извършват тежък физически труд. Това е не толкова въпрос на избор, а необходимост, която тласка по-бедните и безимотни към участие в производствените процеси чрез наеман труд. За включването на жените в платената работна сила през първата половина на XX в. в Европа и Америка голямо влияние оказват двете световни войни. Мобилизацията на мъжете налага те да бъдат заместени и жените са тези, които заемат техните места (Мишел 1999: 64). Нуждата от работна ръка във фабричното производство води до ръст на работниците: „...между 1924 и 1945 г., ...работещите в *индустрията* нарастват с малко повече от 30 000, като достигат 105 740

души (между тях жените работят с минимално заплащане и понасят всички несгоди в името на получаване на някакви средства за съществуване)...“ (Даскалова 2012: 354). Завръщането на мъжете от фронта води до възстановяване на работните им места, а за жените остава да поемат отново ролята на домакини, съпруги и майки. Останалите на работа жени трябва да приемат ниско възнаграждение за труда си, приравнен с този на децата (Мишел 1999: 72). В България още от началото на ХХ в. в работническите семейства „пролетарската“ жена добива известна икономическа независимост, която води до промяна на „редица външни и вътрешносемейни практики, които противоречаха на общоприетите и се отличаваха от тях преди всичко с по-голяма изява на самостоятелността на съпругата“ (Георгиев 1983: 104).

Още от първите си години на управление „Българската работническа партия-комунисти“ по примера на „братския“ СССР работи в посока на активна индустриализация, което води до включване на голям процент от населението в страната в производството като работници и намаляване на заетите в земеделието хора. След 9 септември 1944 г. политическите и икономически решения са насочени към създаване на численост в работническата класа и извеждането ѝ като най-просперираща и най-престижна в обществото. Това, от една страна, се дължи на необходимостта от работна ръка в производството за реализиране на поставените от държавата цели в сферата на икономиката и политиката на форсирана индустриализация. От друга, като управляваща партия „Българската работническа партия-комунисти“ има нужда от численост, в името на която да изпълнява поставените си цели и задачи. „Предвид икономическата политика, която насочва инвестициите предимно в промишлеността, не е учудващо, че дяловете на отделните сектори на икономиката в социалния продукт силно се променят. С това се свързва възникването на нова структура на заетостта на работната сила, при която работническата класа става най-голямата група на трудещите се...“ (Брунбауер 2010: 207-208). Във фокуса на властта челно място заема работникът, за когото държавата полага особени грижи, което променя неговия социален статус. Необходимостта от численост на работническата класа налага включването на всеки българин в работоспособна възраст в трудовите процеси (Конституция на България 1947 г.). За кратък период от време жените успяват да заемат своето място в „новосъздадената индустриална работна сила и скоро представляват около половината от работниците в почти всеки сектор. До средата на 80-те години 44-47% от работниците в индустрията са жени, както и 53,6% от работниците в

търговския сектор; 68,9% от заетите в образованието; 65,3% от работещите във финансовите, кредитните и застрахователните услуги и почти 40% от тези в обществената администрация...“ (Годси 2020: 91). В резултат на форсираната индустриализация броят на трудещите се в производството нараства и до 70-те години „работническата класа се увеличава пет и половина пъти“ (Брунбауер 2010: 208). Въпреки разширяването на политехническото образование за повишаване професионалните знания и умения на младите хора, които да заемат местата си в заводите непосредствено след завършване на училище, процентът на работниците с не по-високо от основно образование остава голям (Брунбауер 2010: 214).

Настъпилите след 9 септември 1944 г. промени оказват своето влияние върху живота на жените в цялата страна, независимо дали те са жители на големия, средния или малкия български град. Разлика в протичането на процесите, довели до изменение на социалния статус на жената-работничка можем да открием само в степента на общностното съзнание, което при по-малките градове е силно изразено и междуличностните отношения са близки до тези в селото. Там познаваемостта е по-голяма, което дава възможност „да се проследят взаимоотношенията между двата типа градска култура на индустриалното общество – „патриархалния“ и модерния“ (Маркова 2011: 15). Специфичният ритъм на живот в малкия град е предпоставка за дефиниране на определени „мисловни стереотипи, поведение и норми за живот“ като културноисторически феномен, пречупени през ритъма на общността и отделния човек (Маркова 2011: 10). Един такъв малък български град е Панагюрище, който 9 септември заварва с развити търговски и производствени процеси, и чието фабрично производство осигурява работа на много жени още от първата половина на XX в. В килимарските фабрики, първоначално четири, а в последствие и пет, те имат възможност да работят надомно и да се грижат за домакинството и децата си. Други фабрики, които осигуряват работа на жените от града са хавлиената фабрика, интендантската работилница, която отваря врати 40-та година, копринената фабрика (Гемиджиев 2009: 294-298). В целия разглеждан период – средата на XX в. до 1989 г., Панагюрище запазва позицията си на малък български град, „който представлява симбиоза между селското и градското ниво в културата“ (Маркова 2011: 15). „Поради спецификата на историята на българския народ (почти до средата на XX в.) именно малкият град пренася през вековете кодовете на българската културна памет. Той представлява своеобразен синтез между даденостите на

традицията и естествения стремеж към обновление, предизвикан от динамиката на модернизирателна България...“ (Маркова 2011: 97).

За фактическите промени, настъпили в ежедневието на жената-работничка от малкия български град черпим информация от личните истории на жители на град Панагюрище, родени и/или работили в него, като се позоваваме на индивидуалната памет за реконструиране на обществените и социални връзки в периода от средата на XX в. до 1989 г. Разказите на хората за включването им в различни социални групи дават възможност да се направи връзка между индивидуалната (присъща на личността) и колективната (присъща на групата) памет, тъй като „индивидуалната памет е социално обусловена, защото наличните обществени, политически, културни и религиозни условия правят възможен индивидуалния спомен...“ (Петрова 2013: 90). Макар и субективни, разказите на живелите и работили в този период жени и мъже са предпоставка за създаването на ясна картина на битата на жената-работничка, за нейните задължения, отговорности и механизмите за справяне с двойната ангажираност, която налага новото време. От една страна, задължителното им участие в пазара на труда, от друга, неизменните задължения в семейството. Индивидуалната памет е един от източниците на информация за условията на живот в малкия град и до каква степен новите нормативно регламентирани права и задължения на жената-работничка променят нейния социален статус в условията на индустриалната революция, както и за начините, по които добавената стойност на новата социална позиция, като привилегии и възможности, се отразява върху *частната* и *обществената* сфери. Автобиографичните и биографични разкази, които са използвани тук са на информатори родени в периода 1935 г. – 1971 г. и са свързани с прекия им житейски опит или спомени за близки и колеги, ангажирани пряко в производството.

Друг източник на информация за механизмите, довели до промяна в статуса на работничката в споменатия период е местната преса, като отражение на партийната политика за изграждането на желанието от властта образ на трудещата се жена. В контекста на нагласите за издигане на работника в култ, панагюрският вестник „Оборище“ коментира всички събития и активности, касаещи най-вече работническата класа. За първи път вестник с това име се появява през 1903 г., непосредствено преди насрочените избори за XIII Обикновено народно събрание. Той е собственост на „антистамболовистката панагюрска опозиция“. След прекъсване през 1924 г. се появява вестник със същото заглавие и отново

обвързан с „политическата конюнктура“. На 11 февруари 1939 г., като продължение на прекъснатия за няколко години седмичник „Панагюрски глас“, излиза вестник с името „Оборище“. „известен като „Оборище - Панагюрски глас““ (Гемиджиев 2009: 469-474). Съществуващ от преди 9 септември, той е един от активно функциониращите в разглеждания период вестници и продължава без прекъсване работа и след политическите промени през 1944 г. Челно място в информационния му поток е запазено за работещите в производството жени. Вестникът отразява отношението на държавата и настъпилите във времето промени в представянето и възприемането на жената-работничка от малкия български град в периода от 9 септември 1944 г. до 1989 г.

В подкрепа на новата власт и имплицитно на управляващата партия, още с първите си броеве вестник „Оборище“ публикува материали, които обслужват политическите, икономически и социални промени. В брой 366/ 367 от 15 ноември статия със заглавие „Жената партизанка“ фокусира вниманието на аудиторията върху участничките в партизанските движения чрез разказ за „зверствата“ на предходната власт спрямо тях. По този начин вестникът създава нужното на партията впечатление и отношение, което всеки „съвестен гражданин“ трябва да има към „Царщината“. В същия брой, на страница първа, друга статия призовава за увеличаване на производството „под лозунга: *всичко за фронта, всичко за партията*“. „Фронтът трябва да бъде чиличен – тилът организиран и производителен, за да дойде победата по-скоро, след което възможностите за задоволяване нуждите на всички ни ще се увеличат. Работниците от много фабрики вече дадоха блестящи примери за подражание, които увеличиха производството, даже и с(ъс) 100 на сто“. Така изданието задава модел, който поддържа и затвърждава във времето. От тук насетне вестник „Оборище“ публикува периодично, редовно и във всеки брой материали за жените-първенци. През целия разглеждан период, в съхранените броеве, задължително присъства информация (каре) със снимка, име и кратка история за жените, които в момента са най-добри сред работничките в заводите.

Пресата, в това число и местната, не само прокламира лозунгите на Партията, но задава посоката на семейни, социални и културни взаимоотношения, които обслужват държавната политика. Контролът по поддържане на политическата коректност от страна на гражданите се осъществява както от държавните институции, така и от създадените партийни подразделения – Отечествения фронт, Профсъюзи и Комсомол (Брунбауер 2010: 69).

Приемането на новата Конституция през 1947 година е основният фактор, който води до изменения в ежедневието на жените в цялата страна. Включването им в *обществената* сфера като равноправни трудещи се с мъжете, обаче, не отменя техните задължения в *частната*. “Проучването показва, че освен 8-часовия работен ден, жените прекарват един до два часа допълнително в пътуване до и от работното място. Към това се добавят четири часа и половина дневно за готвене, почистване на къщата, стоене на опашки за домакинството, пране и гладене и работа на частни земеделски парцели...” (Годси 2020: 101). За жените от Панагюрище надомната трудова заетост вече е невъзможна и те трябва да заемат своето място в заводите, като продължат да се грижат за децата и домакинството. В този период семействата активно строят къщите си, дейност, в която също са ангажирани, било чрез пряко физическо участие или чрез приготвяне на храна за работниците (най-често бригадата включва приятели и роднини мъже). Отделят време и за активно участие в поддържане на домашното стопанство, запазило се като източник на хранителните продукти за трапезата. Освен земя (градина или „ранчо“) местните жители отглеждат и животни, а пазаруването е сведено до минимум. Нещата, които не могат да си произведат ги купуват от магазина. Така ежедневието на жената в Панагюрище се оформя в ходенето на работа, отглеждането и възпитанието на децата, домакинска работа, поддържане на домашно стопанство. Въпреки включването на семейството (в лицето на бабите, дядовците и съпрузите) в дейностите, свързани със семейството и домакинството, пълният работен ден изисква от жените усилие „да скърпят време, в което да се грижат за децата си“ (Годси 2020: 101). Фактът, че много от жените в Панагюрище и преди 9 септември са платени работнички във фабричното производство, прави процеса по преминаване от *частното* в *общественото* плавен и естествен, а новото поколение следва опита на своите майки. Голяма част от килимарките работят надомно и именно това е причината, поради която присъствието на работното място е най-съществената промяна за тях. Новите механизми на труд изискват трансформиране на ежедневието на ритъм. Работното време в завода е регламентирано в осемчасови смени шест дни в седмицата, а единственият почивен ден е неделя. Законът изисква всеки трудоспособен гражданин да работи, а държавата поема ангажимент да осигури работа за всички. Така „ежедневният живот се подчинява изцяло на постигането на целите на производството и се разпорежда повсеместна обществена дисциплина по отношение на труда“ (Брунбауер 2010: 69).

През първите години от управлението на „Българската работническа партия-комунисти“ липсата на квалификация, еднаква с тази на мъжете от града, ограничава възможностите на жените за избор и позиция на пазара на труда. За тях остават достъпни нискоквалифицираните работни места – те в по-голямата си част са работнички в заводите и предприятията. Още преди 9 септември 1944 г. „с разширяването на фабричното производство женският труд в индустрията се насърчава и към него се насочва не малка армия от активното женско население – във фабрики, работилници, печатници, арсенали, складове и пр. Това са момичета, които се стремят със своя труд да подпомогнат издръжката на семейството на своите родители (на по-малките си братя и сестри), а заедно с това да скъпват средства за бъдещата си „прикря“, наивно вярвайки, че след омъжването си ще престанат да работят извън дома. С такъв труд, който поглъща цялото време, са заети $\frac{3}{4}$ от младите жени.“ (Даскалова 2012: 400). Тази мотивация момичетата да започнат работа в производството непосредствено след завършване на училище се запазва дълго след 1944 г. Родената през 1952 г. Д. С. от Панагюрище разказва: „*Семейството ми не е* било така с много средства да разполагаме. Просто по-икономично. Аз на 15 години започнах работа... Завърших 8 клас и веднага отидох в Хавлиената фабрика – тъкачка. На 15 години. Аз дете и там на машините заспивах. *Машините* са с удари. Като ме заметлее удара и аз... И чакам... В един часа ни е почивката. Половин час. Веднага лягам да дремна малко. Просто, за да имам сила да изкарам до 16.30. Започнах *работа*, за да имам *пари* да си купя неща, които са ми необходими. Дори си правех и спестяване...“ Освен, за да не са във финансова тежест на семейството си, момичетата започват работа в производството и за да допринесат със заплатата си към семейния бюджет. Това е причината, поради която П. Д. (р. 1949 г.) започва работа също веднага след завършване на училище: „Аз започнах по-рано работа, за да мога да помагам на родителите си. Тъй като баща ми се разболя... Значи, аз 67-ма съм започнала работа като шивачка в завод Годор Каблешков. Първите няколко месеца бях на спомагателни операции. Гладене, сгъване... Докато се научих. Защото първо *бях* малка, второ – няхах опит, като работник. Но много бързо навлязох в тези отделни дейности и след *това* ме прикрепиха при едни по-възрастни хора, да се науча да шия. За един месец се научих да шия. Както аз, така и моите родители много са се гордели с мен, защото аз още първата година бях „най-добър в професията“. Работата в заводите се превръща в норма за младите жени и време, в което да се ориентират дали искат да продължат да учат или да

останат в завода. М. Л. родена през 1955 г. в Панагюрище си спомня: „След завършване на училището отидох да работя във фирма „Ритон“, която *тогава* беше завод „Тодор Каблешков“... Работех като шивачка. По време на работа се опитах две години да кандидатствам за детска учителка, *но не ме приеха*...“. Работата в производството осигурява на младите момичета без образование собствени средства, които да прибавят към бюджета на родителите си или да запазят за собствени нужди. Освен независимост, това им дава и време, в което да вземат важни решения за бъдещето си. Въпреки това, повечето от тях остават в производството и в тези първи години на трудова практика създават семейства, което променя приоритетите им, както се случва с Д. С. (р. 1952 г.): „Те (*родителите ми*) не са ми искали пари. На 17 години се ожених. Нямахме деца. На деветнайсетата вече *забременях*. На 20 години родих синът си.“ След като се омъжат, те започват да разпределят времето си между задълженията у дома и тези в работата, а приходите им стават част от бюджета на младото семейство.

За разлика от работното време в другите сфери, което е осем часово, но регламентирано в рамките на светлата част на деня, това на жените-работнички е разпределено в две и повече смени. Д. Д. от Панагюрище (на 82 години), който е заемал поста заместник директор в едно от местните предприятия споделя: „Обикновено жените бяха в производството. Като изключва онези, които бяха в службите, в счетоводството и в складове... Работеха на машини, на норма, три смени...“. За някои от жените-работнички е възможно да работят редовна смяна (в периода, в който децата им са малки), но много от тях остават на две и повече смени. Респондентката Д. Г. (р. 1943 г.) от Панагюрище разказва: „36 години съм работила на четири въртящи се смени като тъкачка, като навръзвачка. *Докато* ми бяха малки децата нямаше как да ходя на такива смени та една, две години работих редовна смяна, като навръзвачка. И после, понеже така се молих да мина пак на станове, че по-голяма пенсия. Не ми разрешиха, че няма кой да навръзва. И така ми мина живота...“. Н.К. родена през 1941 г. от Драгоман, омъжена в Панагюрище, е сменила много предприятия. Първото ѝ работно място в града е в предприятие „Персийски килими“: „Три години и половина имам стаж и съм доволна, че мога да ги работя... Работила съм и в Тодор Каблешков..., в хавлиената съм работила. Работих в болницата, в кухнята известно време. В техникума по облекло... И после по-дълго и по-трайно в Райна Княгиня, ОЗТ-о и в Бунай вече приключих трудовата *си* дейност. Но където и да съм била, повечето съм била на две и

на три смени...“. Работата на смени изисква от жените-работнички да организират свободното си от трудова заетост време така, че да успяват с домакинските си задължения и с отглеждането на децата. Респондентката В.Г., родена през 1935 г. си спомня за дългата борба да мине редовна смяна, за да има време и за децата си: „Работех на две смени. Исках да мина редовна смяна *докато децата пораснат. Не ми дадоха.* Напуснах... Решихме да си остана у дома. И *мъжът ми* денонощно работеше. Аз съм си дома с децата. Ама взимах, като се освободя вечерно време, докато си дойде *той* в дванайсет часа, аз плета или елек или жакетче на дете. На чуждо дете. Да изкарам два лева да помогна, че няма от къде... *Близнаците* направиха две години и десет месеца и помолихме директорката на детската градина на Каблешков... да ги приеме по-малки, че от три години ги взимаха. И тя жената се съгласи... и аз почнах пак работа. Исках да мина редовна смяна, че и за мен ще е по-добре и за тях. Днеска не може, утре не може... При директора ида няколко пъти. Той каза, *че ще каже на майстора да ми намери машина да шия на бригадата, защото има и други като мен.* Аз ида при майстора, а *той ми казва да поработя още малко така... Казах му,* че няма да издържа до никъде. Прибирам се от втора смяна, децата прибрали *от градина* вечерта, в *къщи* ги поомили малко. Сутрин аз пак ги умия. Нямаше бани, нямаше къпане като сега. Прибирам се вечер и пера, че бяха с престилки. Всичките деца с еднакви престилки. През нощта изсъхнат. Сутринта стана рано та ги изгладя. И така си *мина времето* на смени...“ В крайна сметка, здравословни причини и намесата на медицинско лице правят възможно прехвърлянето ѝ в редовна смяна. Страдайки от систематично главоболие тя се обръща към лекуващия я невролог: „...Аз отидох при него и го помолих, ако може да даде една бележка да мина редовна смяна. Защото на втора смяна по-издържам, на първа се става рано и с това сменяне на времето, още по-лошо. И той човекът, понеже ма беше опознал, вижда, че не съм добре... И той помисли и написа бележка. И я даде. И аз отидох направо при директора и той извика майстора и му каза, че трябва да мина редовна смяна. Оня му се не щеше, но после ни смениха всички на редовна смяна. *И така* до края. Ама 30 години бях на две смени...“ Работейки на смени жените-работнички разпределят свободното си време не в еднотипен ритъм, който би им осигурил едносменният работен ден, а според смяната, в която са. Съобразявайки домашните си задължения с това, те не винаги имат възможност да отделят нужното време на децата си, а много често дори не могат да ги видят будни в определен период от време. Въпреки изтощителния труд в завода обаче, те успяват да

осъществяват нужната домакинска дейност за семейството си – пране, готвене, гладене, чистене и пр. В случаите, в които няма на кого да оставят децата си през нощта, някои жени ги водят на работа с тях. Респондентът Т.К. (р. 1971 г.), който е отгледан от баба си, не веднъж е бил воден от нея на работното ѝ място. Благодарение на това, той си спомня и за естеството на работата при производството на килимите: „Когато съм бил малък работеше в Персийски килими. Може би на две смени да е било. Аз съм бил много малък. На пет, шест години... Като малък съм спал в чергите там. Водила ме е на работа, ама не мога да ти кажа колко е било. Две, три, пет години ли съм бил... знаеш ли какво беше в Персийски килими? Блъскаха... Сега не помня колко *е* трябвало да направят. Аз имам ножицата на баба е у мен. Килимджийската *и* онова за начукване на конците. Тук беше вертикален стан. Совалката е това *което* минава. Буалка. Буалка май му викаха... С една дървена дръжка направено да не се порежеш. Чупиш *бръснарското* ножче на две, слагаш го вътре и подстригваш конците. Много народ бяха там. Мен са ме увивали в килимите. Увият ме в два килима и спя там (*докато тя е на работа*)“. За работата в завод „Оптикоелектрон“ разказва П. Д. (р. 1949): „Свойството на работата е било такова, че всеки отговаряше за отделен детайл. Примерно... режещи инструменти. Друг – друг вид инструменти. Нещата бяха разделени и всеки си гонеше *работата*... Конкуренция никога не е имало.“ Въпреки тежкото ежедневие, тя избира, освен да работи и гледа семейството си, да положи допълнителни усилия, за да повиши своя образователен ценз. Първата ѝ работа е в шивашкия завод „Тодор Каблешков“, в който период се раждат и деца ѝ: „...записах вечерно техникума, минния техникум. Изкарала съм го за четири години. Не съм била пълна отличничка... имам пет и петдесет. С две деца.“ Благодарение на завършения техникум, през 1982 година започва работа в технически отдел на „Оптикоелектрон“. За структурата на производствените процеси в завод „Тодор Каблешков“ и мястото на жените в тази йерархия В.Г. (р. 1935 г.) разказва: „*В Каблешков* мъжете бяха по-малко от жените. И мъже имаше да шият. Жени окачествители, мъже окачествители. Майсторки имаше жени, майстори имаше мъже. Дигаха ме за майстор. Карах два месеца, три... тая работа не е за мен. Аз съм свикнала да работя. А да командвам не обичам. Понякога има неприятности с работника и трябва да му се скараш, да му направиш забележка. Аз не мога... После ме дигнаха окачествител. Всички, които бяхме изкарвали това училище бяха майстори и окачествители. Аз не исках. Аз ще си работя на машината... Но всеки гледаше да се докопа до това. До майсторче...“. От нейния разказ

става ясно, че разпределението на жените вътре в йерархията е факт. Те имат равни шансове с тези на мъжете за заемане на предпочитани от тях длъжности в рамките на производствения колектив.

Важно условие за индивидуалния просперитет е идентификацията с целите и задачите на Партията, дори и при липса на членство в нея, чрез индентификация с трудовия колектив. В това число възможността за обучение в желаното учебно заведение или започване на работа. Партийната принадлежност и изпълняването на директивите на властта са изискване, от което зависи както битът на пряко засегнатите, така и този на следващото поколение. Информаторката Д. Г. (р. 1943 г.) от Панагюрище разказва до каква степен несъгласието на баща ѝ да стане част от новата кооперативна структура оказва влияние върху нейното кариерно развитие: „Две деца сме. Две сестри сме само. *Докато* бяхме малки (*майка*) работеше у дома. Тогава се позволяваше килимите дома. И аз като седнех край нея и се научих. Можех да *ги* работя. И когато станах вече на възраст *да започна работа*... Моят баща беше частник, бакърджия. Изработваше бакърени съдове... Тогава се откриха ТКЗС-та, кооперация се казваше някаква такава занаятчийска, и той не искаше да влезе в кооперацията. И по тази причина ме нарочиха и никъде *не ме искаха* на работа. Исках да ида в хавлиената, в Каблешков... Никъде не ме искаха... Когато влезе баща ми в кооперацията, тогава. Добре, ама аз нали се бях научила *да работя килимите* и си седнех при мама на килима и си работех известно време така. *Почнаха да ме викат* като карачка. Карачка – някоя се разболее и ме извикат та ида и някой ден работя. И после така се попромениях нещата и ме приеха в хавлиената...“. По този начин, чрез санкциониране на децата, Партията наказва родителя за неизпълнение на заложената от държавата концепция за колективизъм, в която личният избор е изключен. Свободната воля в *обществената* или *частната* сфери не може да съществува, ако не е част от цялото. Правото на избор е ограничено, а личността е важна до толкова, доколкото тя е единица от масата и Партията използва всички средства, за да възпита и превъзпита хората в това (Герджиков 1994: 130). Значимостта на участието в трудовия колектив има отношение и в контекста на свободното време и личния живот на хората. Анонимната респондентка на 72 години, родена и живяла в Панагюрище, започва работа веднага след завършване на училище в завод „Годор Каблешков“. Нейни роднини живеят в София и тя често пътува и им гостува. Предпочита да си купува дрехи от София, от ЦУМ и ДЕТМАГ. Както самата тя ги нарича

„комплектчета“ и „костюмчета“, защото в тези магазини те са актуални към момента. В едно от пътуванията ѝ я спира милиционер, който я заговаря и търси нейното внимание. „Ако беше жена щях да си говоря с нея, ама мъжете гледах да ги избягвам“. Тъй като не получава очакваното внимание милиционерът ѝ прави проверка на документите и установява, че е без паспорт. Не го е взела със себе си, защото пътува за малко, но влоговата ѝ книжка е в нея. Задържат я за 24 часа поради липса на документи. Всъщност, в случая ѝ помага спестовната ѝ книжка със спестените ѝ от работа в завода пари. Служителите на МВР правят допитване в завод „Годор Каблешков“, от където дават много добра характеристика за нея и от милицията я освобождават. Идентификацията с работното място и трудовия колектив на предприятието или завода дава определена сигурност, особено, ако работещият изпълнява и преизпълнява трудовата норма и съответно информацията за него, която ръководството има под формата на досие, има значение във всички аспекти на бита на българина.

Изискването за трудова дисциплина и отделяне от свободното време в полза на високи производствени резултати държавата обезпечаваша чрез различни средства. „Режимът продължава непрекъснато, от една страна, да постулира „доброволната“ саможертва на гражданите и гражданите за делото на социализма, но едновременно с това, той подкрепя тази „доброволност“ със законодателни и административни мерки. Към тях, разбира се, принадлежат и положителни стимули, като почетните звания „Герой на Народна Република България“ и „Герой на социалистическия труд“, които трудещите се могат да завоюват... Отличените с почетни звания трудещи се, освен обществено признание – например чрез публикуване на имената им в партийния вестник *Работническо дело* – от 1967 г., получават също и материални привилегии...“ (Брунбауер 2010: 72-73). Създадена е и вътрешнозаводска схема за конкуренция – ударник/първенец, която е съществен фактор, мотивиращ жените да отидат и да работят в заводите и предприятията. Като част от държавната пропаганда за „социалистическото отношение към труда“ (Брунбауер 2010: 73) пресата редовно публикува резултати от съревнованията между бригадите и най-високите постижения. Наличието на повече жени в текстилното производство неизбежно се отразява на отчетната информация, свързана с повишаването на производителността. За дълъг период от време изборът на работна позиция е целенасочено поддържан от държавата, от една страна, чрез осигуряване на подкрепа на младите хора в заводите от под-партийните организации, и от друга, чрез бонуси за високи постижения в производството. За целта, в

рамките на работните бригади, в заводите се организира „предаване на работническия опит и знания от по-старите на по-новите работници...“ (Брунбауер 2010: 213). Тази практика се коментира редовно в местната преса, като публично се отчита предаването на опит и постигнатите резултати. В статията „Работим по почина на Ловешки окръг“ в-к „Оборище“ отчита повишаването на производствените постижения по примера на работниците от град Ловеч: „88 първенци от промишлените предприятия и транспорта предават опита си на 905 производственици. Работничката Гроздена Куртова достигна 239% изпълнение на трудовата си норма и надмина постиженията на Мария Инчева. В промкомбинат „Текстил“ работят по почина на Ловчанци..., за да ...постигнем и надминем първенците от 1962 г.“. В този материал основно присъстват имената на жени и примери за споделяне на опит от ударниците към работничките с незадоволително производствено ниво. За практиката за отделяне от оскъдното свободно време в името на по-високи производствени резултати и обучение четем в статия от 1963 г.: „... в ДИП „Тодор Каблешков“ работниците идват 1 час преди смяната им и наблюдават първенците, което отнема много от свободното време... “. Пример за повишаване на производствените резултати са проведените профгрупови събрания в промкомбинат „Текстил“, където участващите работници избират 30 първенци, от които членовете на бригадите да се учат. Резултатът е случай с над 200% по-висока продуктивност (в-к „Оборище, брой I, 12.02.1963 г.). Тази система за преизпълнение на производствения план създава отделна социална група от хората, които изработват най-голямо количество качествена продукция. Още със започване на работа в завода В.Г. (р. 1935 г.) получава званието „ударник на месеца“: „Първенците се избират всеки месец. Почнах работа на 5 април. И за първи май бях отличник. Дадох ми книга за награда...“. Сходен е случаят и с П. Д. (р. 1949), която си спомня: „Тодор Каблешков беше един много голям завод с много работници. Хиляда и колко работника... Бригадите бяха шест на брой. Във всяка една бригада имаше по 50 човека. Отделно си имаше кроялна и други помощни звена. От всяка една бригада те излъчваха „най-добрият в професията“. И на първа линия се нареждат да кажем осем, десет, дванайсет човека. И аз съм се гордяла заедно с родителите ми. С всички колеги. Много ме обичаха в самата бригада, в самия колектив. Казвам бригада, защото те така се наричаха тогава...“. За тази практика на вътрешна конкуренция и повишаването на производствените резултати, наложена още в първите шест месеца от управлението на новата власт, вестник „Оборище“ публикува статия със заглавие „Под

знака на първомайското съревнование“ (в-к „Оборище“, 30.04.1945 г.). Материалът коментира „единството между фронта и тила“ в лицето на работниците и техните постижения за по-висока производителност. „В това надпреварване взема активно участие и нашата околия. В интендантската работилница в общарския отдел производството се е повишило средно с 50%.“ Тук срещаме и първото женско име сред първенците в производството: „В шивалнята на работилницата най-много се е отличил втори банк за ушиване шинели. Първи ударници тук са: Панчо Георг. Гемеджиев и Минка Цветкова Минекова...“. В тези съревнования, които се случват в заводите и са на бригаден принцип броят на жените във времето се увеличава заедно със съответстващото им присъствие в местния печат. Преизпълнението на плана и високите производствени постижения носят реални финансови бонуси. Моралната стойност на званието ударник се поддържа чрез публикуване на имената и постигнатите резултати на първенците във всеки брой на вестника, като се отделя специално внимание на жените-първенци. На 1.05.1946 г., във вестник „Оборище“, излиза статия със заглавие „Постижения на текстилните работници в Панагюрище в първомайското съревнование“, където отново фокусът е върху преизпълнение на производствения план и жените-работнички: „Текстилните работници в Панагюрище не останаха чужди на ентузиазма, който залива цялата страна в съревнованието за достигане на по-високи трудови постижения... Ударник в предмайското съревнование в хавлиената фабрика е 52 годишната Баба Пена Луканова, която е първата тъкачка в града. Тя първа в хавлиената фабрика се реши и почна да тъче на два стана... Средното увеличение на нейната работа над нормата е 34%...“, следвана от двама мъже и една жена. В копринена фабрика „Оборище“ отново ударник е жена. „Първенецът в съревнованието на копринената фабрика е ремсистката Катерина Кереванова-Катюша, тя е увеличила производството с 38%, следвана от Люба Петрова с 35% увеличение, Дела Руйнекова – 18% и Мария Шуманова с 16% увеличение...“. Съревновават се бригадите вътре в заводите и съответно работниците вътре в бригадите. Това, освен финансов стимул и морално удовлетворение, дава възможност на работничките да се включат в обществени събития, каквито са отчитането на съревнованията и банкетите. От разказа на респондентката В.Г. (р. 1935 г.) става ясно, че макар и престижно, участието в подобни мероприятия ги кара да се чувстват не на мястото си сред „големците“ и официалните гости. „Водеха ни на отчитане на съревнованията... Имало е банкети, имало е такива работи.

Когато почнаха първата копка на Каблешков всичките първенци бяхме на копката. И други работници имаше, но нас ни поканиха да идем в Балкантурист. Всичките директори, всичките големи хора на града. Имаше и от други места поканени. И ние сме седнали работничките и срещу нас – директори. И сложили малка виличка, голяма виличка. Малко ножче, голям нож. Ние си нямаме представа кое как и *за какво е*. Не знаме. И си викаме така... ще гледаме... директорите и ще правим *каквото правят те*... Втора смяна сме на работа... ще хапнем, ще дойдем да са преоблечем и ще идем със закъснение на работа. Ние сме от голямото добро утро. А нас ни срам. *Казаха ни* „Не са притеснявайте, не се срамувайте.“ Хляб ни носят, увит препечен хляб. Докато го изядеш ти носят друг. Ма ние и толкова ядохме. Видяхме ония какво почват и ние почвам... Просто се притесняваме. *Свикнали сме*, че с една вилица ядеш всичко. Не знаехме за какво е малката, за какво е голямата виличка. За смях сме биле много... Нали не сме участвали на такива работи...“.

Включването в подобни социални събития на жените-първенци е привилегията, за която всяка от тях е положила усилие. В рамките на работническата класа, тези жени вече имат друга социална позиция. Те могат да закъснеят за работа, което е както физически, така и морален „бонус“. Решението кой, кога и къде да присъства на официалните събития, свързани с отчитане на съревнованията е в ръцете на ръководството на местната партийна организация. „Като ще се отчита съревнование проф-председателката взимаше само работници. Та сме ходили и в Хасково и насам-натам където има такива предприятия. Да се отчита съревнованието. И там директори... все чиновници. А тя водеше само работници и главния нормировчик. Мъже, жени... всичките работници. И тя ни каза, *че са я питали, защо води работници, а не доведе хора от администрацията*. А тя им отговорила така, тя ни го казва: „На мен тия хора ми изпълняват плановете, тях ще доведе. Администрацията само пише. Не мога да доведе тях. Ще доведе тия, които ми изпълняват плановете.“ Тогава беше така, че всеки гледа да работи много и много ударници, много първенци имаше. Много...“.

Де факто, отново Партията, чрез Профсъюза, принизява социалната позиция на работническата класа, лишавайки я от право да присъства на създадените за нея събития. Въпреки това, тази система на вътрешно съревнование, позволява на работничките да подпомогнат семейния бюджет от финансовото поощрение, което върви заедно със званието „ударник/първенец“. Този допълнителен приход на работното място е мотивът на респондентката В.Г. (р. 1935 г.) да остане на работа в завод „Тодор Каблешков“, въпреки

предоставената ѝ друга възможност. След като започва работа, когато е на 18 години, като шивачка, нейна приятелка, която работи в библиотеката я кани да „си станат колежки“. „Аз отказах, защото там, *в завода*, изкарвах пари. Повече пари. Тука, *в библиотеката*, каквото ти дадат... Дадох ми награда от 75 лв. за двайсет и пет годишнината от 9-ти септември. Пак първенец *бях*. И аз казах „С тия пари отивай да купиш пералня.“ И той отиде *и* купи. И пералнята ми е жива. И работи... Само пере, аз си ги *изплаквам на ръка* и си ги простирам. Само прането, но голяма помощ...“. Работата на норма и съответното изработено количество над нея, осигурява тази възможност за допълнително възнаграждение, което е строго регламентирано, но все пак, помощ за семейството – възможност, която съществува само в производството и до която имат достъп само работниците в него. Системата на работа, създадена, за да организира и контролира присъствието на работещите на пазара на труда, трудно допуска излизане от рамката и изкарване на допълнителни средства, освен вътре в самата система. Не всички работещи жени имат възможност да надскочат нормата и да получат званието първенец с прилежащия му финансов бонус. Като самотен родител Д. С. (р. 1952 г.), която е принудена да осигурява сама финансите за семейството, разказва: „*После работих* в Оптикоелектрон. Бях на портала. Там оправях пропуските шестнайсет години и след това са разболях. Бях в много тежко състояние и ме пенсионираха по болест. Даже съм работила на две *места*. В Оптикоелектрон и в ТКЗС-то. Понеже *в Оптикоелектрон* бях на нощна смяна, вечерта, когато тръгвам... в 16.15 *започвам* и съм до 7.15. И съм си взела храна, вилата и отивам. Изкарвам си работата в Оптикоелектрон *и* сутринта не си отивам вкъщи ами направо отивам в ТКЗС-то. Качвам са на камион ли ще е, на... тогава „латви“ им викаха, бусчета, качвам се и отивам на полето. Машината там чака и аз с вилата подавам слама ли ще е, сено ли ще е да правим балите. И казват след ден, два трябва да вървим да са дигат балите. Направи сметка, че като боднех балата, тя тежи над 20 кг., като я метнех на камиона мъжете се чудеха. Пет години работих *така*...“. Друга жена, П.П. (р.1948 г.), която не е можела да удовлетвори изискването за наднормено производство, казва, че правото на привилегиите на първенците е свързано и със степента на ангажираност в семейството: „*Във* фабрика „Ритон“, хавлиената и другите...(...) *имаше* хора, които са били все ударници, но такива като нас с повече деца, с много ангажименти нямат време да са ударници. Аз съм и работила плюс това в ОТК, където няма съревнование. То е в другите професии повече съревнованието, в производството. Но *имаше*... много такива хора, които

имат свекърва или майка да им поема домакинството. И те само работеха на смени. Чак съм им завиждала. На две смени..., а аз редовна смяна, защото няма кой да ги гледа тия деца...“.

Тази най-тежка част от работния процес, в който участват жените от работническата класа е предпоставка за по-добро финансово състояние на цялото семейство и е причина много жени да полагат усилия, да жертват от времето си за децата и семейството, за да допринесат към семейния бюджет, а присъствието на обществени събития е част от добавената стойност на званието. Бонус, който носи морално и емоционално удовлетворение. Като най-голяма награда за високи производствени постижения се откроява събитие, в което първенците имат възможност да се срещнат на живо с висшата държавна фигура в този момент – „другаря“ Тодор Живков. За тази среща В.Г. (р. 1935 г.) разказва: „Избраха ни един път пак първенци от всяко предприятие по един от града. Имаше и миньори. Ние не ги познавахме, но от града бяхме – аз от Каблешков. Една Мария Воденичарова от килимите. Радка Кънева от хавлиената фабрика... Три жени бяхме от града. Мъже от дърводелците, от миньорите... До Пазарджик отидохме с рейса и от Пазарджик до София, при Тодор Живков. Отидохме там. Ама като наокачили миньорите ония златни медали за най-добър в професията... Аз златен нямам, че тук нямаше със златни... *Сега* килими въобще няма тука. А... за Тодор Живков, за там... всичко тук са тъчеше. Всичко в града са правеше... *За срещата*. Ние специално с него не сме се ръкували. Влизаме в зала *Универсиада*. Влизаме – вие тука, вие тука, вие тука.. така. И ние бяхме по средата, така на високото. *Имаше* по-големи първенци от нас. Миньори, учени... Всякакви. Всички първенци във всички сфери. И той говори там какво говори и хайде вечерта ще има банкети на различни места, че толкова *хора*... зала голяма... И от там излизаме, ама панагюрския кмет и шофьора му били в София. И седят там на вратите, *от където* излизаме и ние излизаме и те ни видяха, че ние трите гледаме да сме си заедно. Ама те ни предложиха „Искате ли да останете или да си вървим? Ако искате с нас.“ И ние са спогледахме и „Да си вървим! Да сме си дома.“ И си заминахме...“.

Въпреки участието в редица официални събития, организирани специално за първенците в производството, за много от тях културните различия и социалните позиции на присъстващите са несъответстващи на техните и това води до известна пасивност и дистанциране, което не може да бъде преодоляно. Жените-работнички, които носят званието „ударник/първенец“ остават в рамките на общоприетите норми и правила за собственото си място в обществото и семейството. Те балансират *частното* с

общественото, мотивирани преди всичко от финансовата стабилност, която това звание им носи. Друг „бонус“ за първенците на заводите, предприятията и цеховете са поставените снимки, заедно с имената на ударниците, във входовете на сградите. Една социална позиция, която дава самочувствие, нещо изключително важно за панагюрца.

За да изгради желания образ на трудещата се жена, Партията използва източниците за масова информация, които отделят специално внимание на жената-работничка. На местно ниво вестник „Оборище“ системно отразява постиженията на преизпълнилите плана жени в заводите. Друго средство за отделяне на специално внимание към жените и пряко обвързано с държавната политика за тяхната еманципация и интегриране, е отредено на Международният ден на жената – „8-ми Март“. Организацията за честването на празника е отговорност на ОФ-организациите (Петрова 2019). За популяризирането и превръщането му в значимо за жените събитие отново роля имат както националната, така и местната преса, които възпитават, мотивират и въвеждат новости, като част от ежедневието. Начинът, по който отразяването му се променя в годините говори за ефективността на реализираната от държавата политика. В първите години изключително силно се застъпва „8-ми март – ден на жената“ с цели броеве, а когато се случи на 8 март да излезе брой, той е изцяло посветен на жената. В статия „Панагюрката и 8 март“, пише: „На 8 март тя (панагюрката) даде простор на радостта и постиженията си, изразени във внушителната манифестация. Никога панагюрското гражданство не е виждало такава грандиозна манифестация от жени. В една редица работнички, домакини, майки, интелектуалки... Най-добре бяха представени работничките – новите ОФ работнички, отличени с високи отличия ударнички...“ (П. Царева, в-к „Оборище“, 10.04.1948 г.). С течение на годините нещата стигат до там, че през 80-те години за празника на жената се отделя едно каре. Все по-малко тя е във фокуса на масмедииите, защото за повече от 40 години вече е достатъчно интегрирана според представите, за да не се отделя допълнително внимание. За 8-ми март 1989 г., в брой 9 от 04 март е отделена една страница за жените, в която пряко по темата има само една статия със заглавие „За качествени промени в социалното поведение на жената“. В материала се казва: „През последните години панагюрската жена навлиза все по-активно в широк кръг професии, участва в работата на самоуправляващите се трудови колективи. Но като оценяваме дейността на съвета на жените, виждаме колко далеч сме още от генерално решаване въпроса за облекчаване на техния труд, колко много дължим и на жените,

работещи при неприемливи условия...“. Този текст ясно казва, че независимо от изминалите години и усилията в посока подобряване условията на работа за жените-работнички, всъщност за много от тях условията на труд са непроменени. Те работят на смени, грижат се за децата и семейството си и изпълняват домакинските си задължения. За много от тях работното място за целия им трудово-активен живот е само едно, като по този начин създават трайни емоционални отношения със завода или предприятието. В.Г. (р. 1935 г.) цял живот работи в „Тодор Каблешков“, което е старото интендантство, в последствие – фабрика, предприятие и накрая завод. За нея разрушаването на сградата на завода, в който минава целият ѝ трудов стаж е събитие съизмеримо с голяма лична загуба. „Когато аз отидох се шиеше още военно. После дадоха ризи, после сме шили и пижами... Военни работи шиехме повече... когато видях, че бяха развалили Каблешков..., че сградата я няма... Плаках... Живота ми премина там. Там си отгледах децата... Била съм винаги сред първенците...“. Тази сантиментална обвързаност носи характера на времето, в което за много от жените първото им работно място остава единствено. Започвайки работа веднага след завършване на училище, те се женят, раждат и отглеждат децата си, строят къщите си, създават дом, за който се грижат между смените в завода.

Политиката на форсирана индустриализация, която държавата налага, се превръща в един затворен кръг, в който хората са едновременно средство и цел, а трудът е единствения верен път. Активното включване в изграждането на новото социалистическо общество чрез участие в производството „трябва да доведе до увеличаване тежестта на работническата класа в социалните структури на обществото в качеството ѝ на субект на властта, опора и алиби на режима“ (Знеполски 2008: 198). Фокусирането върху трудовата заетост на индивида, приоритизирането на работата и идентификацията с трудовия колектив е предпоставка за изграждане на материалните основи на социалистическата култура, в която „ежедневният живот се подчинява изцяло на постигането на целите на производството“ (Брунбауер 2010: 69). Държавата обгрижва работниците като осигурява привилегии еднакво достъпни както за мъжете работници, така и за жените. Въпреки променения социален статус на работническата класа и стабилната ѝ позиция в периода от 1944 до 1989 г. като най-обхватна сред населението, остава фактът, че трудът който полагат както мъжете, така и жените е изключително тежък. За жените, освен да работят в завода и да преизпълват нормата, остава най-голямата отговорност на семейните задължения в домакинството и

отглеждането и възпитанието на децата, която е съобразена със смените на работното им място. „През 1968 г. завършва пълното включване на българските жени в работната сила, но това става с цената на намаляващия прираст на населението... За жените е трудно да съчетаят производителния труд в обществената сфера с репродуктивния труд в дома...“ (Годси 20202: 94).

В годините на социалистическо управление на България на жените са осигурени еднакъв достъп до образование, право на собственост и на контрол върху собствените доходи, право на труд и насърчаване за включване в професии, традиционно запазени за мъжа (Годси 20202: 90). За жените-работнички сменната система на работа е тази, която определя разпределянето на свободното им време за изпълнение на задълженията ѝ в дома. Бонусите, които получават за труда си, подпомагат семейния бюджет, но те могат да ги получат само тогава, когато жертват от времето си за семейството и дома в полза на работата. Тази система на компромиси ги ограничава преди всичко от контакт с децата и близките. В много от работническите семейства е практика родителите така да разпределят смените си, че децата да не остават сами. Това от своя страна, ограничава времето за комуникация между съпрузите. Въпреки това, в периода от средата на ХХ в. до 1989 г., младите семейства успяват да построят къщите си и да отделят достатъчно време за поддържане на домашното стопанство. Така, по примера на град Панагюрище, образът на жената-работничка се оформя като една динамична, постоянно действаща фигура, която е майка, домакиня и труженичка според изискванията на Държавата.

ЛИТЕРАТУРА:

Брунбауер, У. 2010: *Социалистическият начин на живот*. Р.

Вестник „Оборище“: брой 366/367, 15.11.1945 г.; брой 389/390, 1.05.1946 г.; брой I, 12.02.1963 г.; брой 382/383, 30.04.1945 г.; брой 389/390, 01.05.1946 г.; брой 402, 01.04.1947 г.; брой 412, 10.04.1948 г. П.

Гемиджиев, Г. 2009 : *История на Панагюрище 1878-1944*. С.

Георгиев, Г. 1983: *София и софиянци*. С.

Гирджиков, С. 1994: *Феноменът комунизъм*. С.

Даскалова, К. 2012: *Жени, пол и модернизация в България, 1878-1944*. С.

Годси, К. 2020.: *Вторият свят, вторият пол.* С.

Маркова, М. 2011: *Локалните градски култури.* Р.

Петрова, И. 2013: *Култура на паметта в съвременните автобиографични разкази.* С.

Петрова, И. 2019: *Трудови и професионални празници при социализма.*

<https://balgarskaetnografia.com/praznici-i-obichai/trudovi-praznici/trudovi-praznici-prez-socializma.html>